

Borzák István

ZRÍNYI FORRÁSAIHOZ

Elkésett megjegyzések Klaniczay Tibor könyvéhez

Nemcsak az idillekre, sőt még nem is csak Zrínyi valamennyi művére vonatkozólag érvényes az a megállapítás, amelyet Klaniczay Tibor alapvető monográfiájában¹ olvashatunk: „Az idillek forrásainak, külföldi mintáinak a kimutatásával (foglalkozó tanulmányok) általában csak közkeletű motívum-egyezésekre utalnak, csekély tudományos értékkel.” Klaniczay elmélyedő forrástanulmányjaiban, szövegelemzéseiben mintaszerűen mutatta meg, hogy mi lett mindebből Zrínyi tolla alatt, hogyan „hajtotta végre a (világirodalomban) felhalmozott értékek nemzeti recepcióját” (87. l.). Néhány apró részlettel — Zrínyi Horatius-idézeteivel — kapcsolatban mi is megpróbáltuk kimutatni, hogy egyénisége kohójában egyébként ritkán felbukkanó sorokat is milyen szenvedélyességgel izított-formált,² hogyan illesztett bele gondolatmenetébe rövidebb-hosszabb antik idézeteket politikai-katonai terveinek illusztrálására, olvasóinak serkentésére. Célunk itt sem Zrínyi klasszikus műveltségének teljességre törekvő bemutatása, nem is Klaniczay könyvének tudálékos „korrigálása”: mindössze néhány alkalmi megjegyzéssel szeretnénk hozzájárulni a nélkülözhetetlen mű remélhető újabb kiadásának előkészítéséhez.

*

Klaniczay meggyőzően érzékelteti, hogy Zrínyi az olasz idillköltészet sablonjaira épített Viola-versekbe hogy vitt bele „igazi tartalmat, saját élményein alapuló mozzanatokot” (52. l.), hogyan jelenítette meg a hazai táj színeit is, és a „Sospiri d'Ergasto” pásztori környezete helyett a Dráva erdeit járó vadászként „sokkal könnyebben fejezhette ki saját érzéseit”, majd így folytatja: „Milyen szép, élményen alapuló hasonlattal támasztja alá azt a kérését, hogy kedvese vagy adja vissza elrabolt szívét, vagy ölje meg őt, de ne nézze örömmel halálát”:

A vadász nyúl után futtat sok földéken,
Erdőkön, mezőkön, hegyeken, völgyeken,
De ha halva látja függve egy törzsökön,
Nem örül már rajta, mást keres mezőkön. (I 49.)

Igaza van Klaniczaynak: Zrínyi hasonlata egyéni vadászélményen alapulhat, de ugyanakkor klasszikus olvasmányi élményen is alapul, és értelme is más. Horatius I 2. satírájában a tiltottra pályázó, a készen kínálkozót pedig visszautasító, bolond szerelmesről olvassuk (105—108. v.):

... Leporem venator ut alta
in nive sectetur, positum sic tangere nolit,
cantat et adponit: „Meus est amor huic similis, nam
transvolat in medio posita et fugientia captat.”

Egyáltalán nem valószínű, hogy Zrínyi a Horatiusnak mintául szolgáló Kallimakhosz-epigrammát (AP XII 102) formálta volna át a Dráva-parti idill összefüggésének kívánalmai szerint; ugyanakkor itt Ovidius utánpótlására sem kell gondolnunk, mert a „Szerelmek” énekese már elszíntelenítette az eredeti hasonlatot (Am. II 9,9—10):

Venator sequitur fugientia, capta relinquit
semper et inventis ulteriora petit.

¹ Zrínyi Miklós. Bp., 1954. 52., 115. j.

² A magyar Horatius. (Kísérő tanulmány Falus Róbert Horatius-könyvéhez, Bp., 1958.) 299.; a Corvina kétnyelvű Horatius-kiadásának bevezetőjében (Bp., 1961.), 40—42.

Zrínyi másutt — Marinóék költészetének „hamis, hazug vonásaitól” eltérve — „a népi hiedelmek visszhangját” szövegeztetve meg, pl.:

Ezt jövendőlte lám undok üvöltéssel
Egy rút fülesbagoly minden nap jó reggel. (II 35.)

A kuvik hangjához fűződő népi hiedelmeket azonban a költő antik elődei is megszövegeztették, pl. Ovidius (Met. V 549—550):

foedaque fit volucris, venturi nuntia luctus,
ignavus bubo, dirum mortalibus omen.

(Vö. Verg., Aen. IV 462—; XII 862— stb.)

Klaniczay „az antik Pan alakjának népi képzetekkel való keveredésére” gyanakszik a II. idill következő két sorában:

Ó, ne fuss előttem, szép Viola virág!
Nem erdei csuda vagyok, ki fűvet rág.

Pánt, a kecskealakban, majd később csak kecskelábbal és szarvakkal elképzelt görög istent, vagy a vele összetévesztett szatírokat „erdei csudának” még csak mondhatta volna Zrínyi, de fűvet már semmiképpen sem rágathatott velük, legfeljebb a Pán-ábrázolásokon gyakorta szereplő, fára ágaskodó kecskével. A Pán-típus feltétlenül „keveredett népi képzetekkel”, de akkor sem fűvet rágó szörnyalak lett belőle, hanem — a középkori ördög.

*

Kumilla túlfűtött, tragikus érzékiségevel kapcsolatban Klaniczay (142. l.) az Euryalus és Lucretia-történet XVI. századi magyar átdolgozójára hivatkozik, aki szerint a szerelmeskedés a tunyaság gyümölcse: „Mindenkoron munkát találj ő ellene, kiben foglald magadat.” A széphistória humanista szerzője azokat a régi-régi gondolatokat szötte bele előadásába,³ amelyek az antik Rómában (sztoikus görög elméletekhez kapcsolódva, de a köztársaság-kori római élet kívánalmaihoz idomítva Catónál, filozófikusabban Sallustiusnál, a hajdani erények ébresztgetési szándékával Liviusnál, majd a principatus viszonyai közt rezignáltabban Tacitusnál) szinte történelemfilozófiává jegecesedtek, de ugyanígy nyomon követhetők a komédia-íróknál, Catullusnál vagy az Augustus-kori költőknél is. Az *otium*-ról van szó,⁴ a rosszra csábító, rómaihoz nem méltó téletlenségről, a közügyek intézése (*negotium*) helyett a kényelmes magánszférába való visszahúzódásról; az *otium*-ról, amelynek vésszes következményei mind egyes emberek, mind egész országok életében megmutatkoznak: *otium et reges prius et beatas perdidit urbes*, — olvassuk Catullus Szapphó-fordításának, a költő legegységibb vallomásának befejezését (c. 51, 15—16). Ezer változatban találkozunk az *otium*-gondolattal az elégiáíróknál, legsűrűbben az „édes rossz” költőjénél, Ovidiusnál. A szerelemből kigyógyulni óhajtoknak írott „*Remedia amoris*”-ban külön rész foglalkozik az *otium* kerülendőségével: mert ez lobbantja lángra és ez táplálja a *iucundum malumot*; *otia si tollas, periere Cupidinis arcus* (139); „ahogy a platán a (rá felfuttatott) szőlőt, a nyárfa a vizet és a mocsári nád az iszapos talajt kedveli, úgy szereti Venus a tunyálkodást: ha véget akarsz vetni a szerelemnek — meghátrál az a munka elől —, foglald el magadat, és biztonságban leszel.” (Rem. 143—144: . . . *tam Venus otia amat: qui finem quaeris amoris — cedit amor rebus —, res age, tutus eris.*) Ugyanezeket a sorokat idézi, ezekhez fűzi a szerelem természetrajzáról szóló fejtegetéseit (*est enim amor res otiosa*) a fiatal Bornemisza is az Élektra-fordítás latin nyelvű utószavában,⁵ mikor az egyik „lator” szereplő viselkedésének, ill. bukásának okait magyarázza (Rem. 161—162):

Quaeritis, Aegisthus quare sit factus adulter?
In promptu causa est: desidiosus erat.

Klaniczay (147. l.) maga is utal a „henyélés” és „vitézség” ellentétére, mint „Machiavelli jellegzetes politikai etikájának” a Szigeti Veszedelem két táborában tudatos művészettel érzékeltetett megnyilvánulásaira, és helyesen állapítja meg, hogy itt „a tett és a henyélés

³ L. DÉVAY JÓZSEF szövegkiadását (Aeneae Sylvii de duobus amantibus historia. Bp., 1904.) és egyeztetéseit (Cento ex varii. Bp., 1901.).

⁴ Az itt következőkre vonatkozólag l. „*Otium Catullianum*” c. tanulmányunkat, AntTan 2 (1955) 233—238.

⁵ L. „Az antikvitás XVI. századi képe” (Bp., 1960.), 88.

machiavellista szembeállítására jelentkezik”, továbbá, hogy Zrínyi „későbbi munkáiban lépten-nyomon szerepel a *virtus* és *otium* szembeállítása, mint saját véleménye”. (Vö. a Vitéz hadnagy méltatásának a „vitézsegről” szóló részével: 304—310. l.) A *virtus* és *otium* értelmezése körültekintő és alapos, Zrínyi erkölcsi szemléletének Machiavelli etikájára való visszavezetése megítélhető. Az antik előzmények és összefüggések nyomozása természetesen nem volt Klaniczay feladata. Mégsem érdektelen a visszatekintés, az olasz renaissance-polgárság *virtus*-eszményét a köztársaság-kori Róma „férfierejével” (nem az ebből — a görög ἀρετή mintájára — szublimált filozofikus „erény” keresztény fejleményeivel), ill. az *otium-negotium* eredeti ellentétpárját a feltörekvő új erők megnyilatkozásaival (és nem az „*otium est pulvinar diaboli*”⁶ moráljával) összekötő szálak számontartása. Érdekes ez mind Machiavelli gondolatrendszerének kialakulása, a másfélezer éves antikvitás renaissance-polgári aktualizálása, mind pedig — a mi esetünkben — Zrínyi közvetlen és közvetett klasszikus olvasmányanyagának értelmezése szempontjából.

*

Annak idején Horatius (Epist. I 18,84) a megbízható jó ismerősnek a rágalmozók nyelvtől való megvédését ajánlotta, mert különben legközelebb már az illető nemtörődöm barátba fognak belemarni: *nam tua res agitur, paries cum proximus ardet*. (Vö. Verg., Aen. II 311: *iam proximus ardet Ucalagon*.) Ezt a sort gyakran fűzték mondanivalójukba — egészen más környezetben — a végvári vitézek, az összefüggésből kiszakított latin szentencia „az egész magyar végbeli vidék filozófiájává és vitatkozó fegyverévé” vált.⁷ Klaniczay is említi a horatiusi szentenciát (272. l.), mint amely a Vitéz hadnagyban nem fordul ugyan elő, „de Zrínyi más prózai írásaiban igen”. Előfordul az már a Szigeti Veszedelem elején (I 42) is; török részről hangzik el, de a Habsburg-pártiaktól hangoztatott „keresztény szolidaritás” sajnálatosan igaz bírálatként:

Ne félj, hogy segítse senki magyarokat,
Mert jól esmérem én bolond kaurokat,
Míg nem látják égni magok házokat,
Nem segít meg senki szomszéd házokat.

A horatiusi sort, ill. képet törekkelenes céllal számtalanszor felhasználták már korábban is Európa lelkiismeretének felrázására, pl. Hutten, Mainzban (1519) megjelent buzdító beszédének (*Ad principes Germaniae, ut bellum Turcis invehant, exhortatoria*) verses függelékében.⁸

Nem volna értelme minden antik foszlány hasonló kitergetésének, esetleg véletlen reminiscenciák felderítésének és jegyzékbe foglalásának. Néhány apróságot mégis felsorakoztatunk, ha így történetesen közelebről pillanthatunk be Zrínyi költői műhelyébe. Csak dicsérhetjük Klaniczay filológus alaposágát, amellyel pl. a XV. ének interpretálása során Zrínyinek az eszmei mondanivaló szövegébe állított nyelvi eszközök ismertetési (198—1.). Láthatjuk, mennyire tudatos és találó a költő szóhasználata, milyen „sugallatos” ez a sokaktól elnagyoltnak és darabosnak ítélt régi magyar nyelv. Klaniczay felsorolja a kirohanás esetelése közben olvasható jelzőket: nagy, bátor, világrontó, földemész, sötét, rettenetes, halálos; még azt is számba veszi, hogy a „vakmerő” kétszer, a „szörnyű” háromszor szerepel. „Egyetlen jelző van, amely elűt ettől a szóhasználatától: «édes», de ez úgy van elhelyezve, hogy annál jobban kiemelje az előbbieket. A költő ugyanis úgy elmélkedik a rettegett Delimán láttán:

Édes az vitézség az ember szájában,
De nagy s rettenetes halálos próbában.” (XV 60.)

Azt hisszük, Klaniczay ebben az esetben túlmagyarázta a dolgokat: a kérdéses két sor nem egyéb, mint egy Pindarosz-törödékek az erasmusi „*Adagia*” 1515 utáni kiadásából vagy a „*Dulce bellum inexpertis*” címmel külön is közreadott röpiratból ismerős parafrázisa,⁹ Erasmus

⁶ Az „ozio” egyházi-vallás erkölcsi értelmezését l. E. FRANCESCO rövid kis cikkében, Enc. Catt. IX. (Roma, 1952.) p. 492. — Abból, amire a Catullus-tanulmányunkban idézett irodalom kívül hivatkozhatunk, egyik sem általánosabb igényű: E. BERNERT, *Otium*. Würzb. Jb. 4. (1949—50) 89—99.; H. SCHWAMBORN, *De otio*. Interpretationsbeiträge zum 8. Dial. des L. Annaeus Seneca. Diss. Bonn 1951; J. ANDRÉ, *Otium chez Cicéron, ou le drame de la retraite impossible*. Actes du Congrès de Lyon (1958), Paris 1960. 300.; a későbbi fejlemények tekintetében egyik sem igazít el bennünket.

⁷ Vö. ECKHARDT SÁNDOR: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp., 1943. 59.

⁸ Vö. TRENCSENYI-WALDAPPEL IMRE: Erasmus és magyar barátai. Bp., 1941. 23. Erasmus is erre utal Criciusnak 1529. jún. 8-án írott levelében (ALLEN: *Epist VIII*. 189.) — A horatiusi bölcsesség hazai említései közül l. Szamosközy I. (II 281): *ne hic proximus paries ardeat*. (Vö. III. 170.)

⁹ Pindaros 99/a. törödékének Erasmusnál (IV 1,1) olvasható fordítása: *Dulce bellum inexpertis, ast expertus quispiam horret, si accesserit cordi supra modum*.

békepropagandájának késői, éppen a tapasztalatok alapján egészen más értelemben előkívánkozó visszhangja. A keresztény államok közti kiengesztelődést a bajkeverő II. Gyula halála után előmozdítani hivatott erkölcsfilozófiai értekezés címe és figyelmeztetése így bukkan fel a „halálos próbától” visszarettenő Delimán alkalmi rajzában. Zrínyi nyugodtan hivatkozhatott tapasztalatokra, kiállott próbákra az *inexpertus*-okkal szemben; később a Vitéz hadnagy egyik fejezetét (Cent. 20., Markó, 212. l.) is így zárja: *Expertus loquor*.

A Vitéz hadnagy „vitézségének” fentebb már említett méltatását Klaniczay (304. l.) a 18. aphorismusból vett idézettel, a szigetvári hősek eszményi hadvezéreként való bemutatásával kezdi: „Mikor *vis et consilium* egy emberbe szerkezik, boldog az és becsületes, hatalmas és rettenetes” (Markó, 138. l.). Az illető aphorismus, melynek címe is „*Vis et consilium*”, a tacitusi *Annales* I 67. fejezetének egy kiszakított mondatához (*unam — sc. esse — in armis salutem, sed ea consilio temperanda*) kapcsolódik. Elképzelhető, hogy Zrínyi már valamelyik forrásában ott találta a „fegyveres erő” és a „megfontoltság” egymást kiegészítő ellentétének *locus classicus*-át, de lehet, hogy a „*vis et consilium*”-ot csak ő hámozta ki Horatiusból (c. III 4, 65—67: *vis consili expers mole ruit sua, vim temperatam di quoque provehant in maius*).¹⁰ Zrínyi közvetlen Horatius-ismeretét nem kell bizonygatnunk: tudjuk, hogy az 1577. évi antwerpeni „*Horatius purgatus*”-t forgatta.¹¹ Az is bizonyos, hogy az *Annales*-nek ezt a részét nagyon alaposan átböngészte: csak az első könyvből merített „vitézsegről való sentenciákra” huszonegy aphorismust írt, és épp az előző (I 66.) fejezetet, a római tábornok egy elszabadult ló miatt való felfordulását már a Szigeti Veszedelem IV. énekében hasznosította.¹²

Ugyanebben az összefüggésben — a Machiavelli és Zrínyi erkölcsi szemlélete közt kimutatható hasonlóságokkal és különbséggel kapcsolatban — Klaniczay (308. l.) igen tanulságosan és meggyőzően interpretálja a 45. aphorismust. Kiindulásul a következő Tacitus-szentencia (Ann. III 43, l) szolgál: (*Augustodunum Sacrovir occupaverat, ut) nobilissimam Galliarum subolem, liberalibus studiis ibi operatam, et eo pignore parentes propinque oseeuorum adiungeret*. Zrínyi — a mintául vett B. Alamos de Barrientos¹³ „machiavellista” állásfoglalásától eltérőleg — „csuda találmánynak” jelenti ki a „gyermek megfogását”, majd „eszébe jut” *Plutarkhosz*ból „*Pyrrhus, primus Epirotarum rex*” szép eljárása: „nem csalárdásgal, hanem vitézséggel, jó hírrel-névvél kívánta meggyőzni az ellenséget”, tehát „megkötözte, té és a gyermekek kezébe kötözve adatta”, úgy vesszőztette hazáig az áruló „iskola-mestert”. A Tacitus-hely kommentálójának valóban könnyen eszébe juthatott *Camillus* sokat emlegetett, legendás gesztusa, amint azt *Livius* (V 27) — Róma *iustum imperium*-ának ékes szavú hirdetője — az utókor számára megformálta.¹⁴ Zrínyi filológiai „botlásának” magyarázata az, hogy a másik, ugyancsak természetesen ide kívánczó példát, „*Pyrrhus doctorának* gyalázatos ígérteit” és a rómaiak „szép és becsületes vitézségét”, valóban *Plutarkhosz* életrajzából (Pyrrh. 21, vö. Tac., Ann. II 88, l) is¹⁵ meg lehetett ismerni, és Zrínyi — az előbbi történet szerző-jelzését át-ugorva — *Camillus* „vitézségét” is az álnok módon majdnem megmérgezett *Pyrrhus*-nak tulajdonította.

*

Rendkívül tanulságos az, amit Klaniczay (273. l.) a machiavellista közhelyek és a magyarországi tapasztalatok egyesítésének a magyar irodalomban kimutatható előzményeiről (Sambucus, Forgách, Istvánffy, legfőképpen Magyar), Machiavelli igazi mondanivalójáról mást Tacitusra hivatkozó kiforgatásáról (292— l.) írt. Machiavelli magyarországi ismeretével kapcsolatban mindössze egyet hiányolunk: a Báthoryak erdélyi humanistái (Gyulai Pál, Kovacsóczy Farkas, Berzeviczy Márton) mellől kifelejtett Szamosközy Istvánt. (Egyetlen — mellékes — említése a 110., 101. jegyzetben.) Nem valószínű, hogy Zrínyi ismerhette Szamosközy kéziratban maradt és így ható erejétől jobbadára megfosztott történeti művét, de az adott összefüggésben — a Tacitus utókorával összefonódott machiavellizmus hazai vizsgálata kapcsán — mégsem volna illő megfelelni róla. Kovacsóczy pártfogoltja, Erdély romlásának leendő történetírója Padovából és Velencéből nemcsak klasszikusra esztergályozott latin-

¹⁰ A horatiusi költemény értelmezése: *Descende caelo* ... AntTan 8. (1961) 42—54. A *vis — consilium* ellentét felhasználása Szamosközynél: III. 199. — Az aphorismus során idézett latin vers (*Taurus fortis est et occiditur* ...) provenienciájára és közkeletviségére vonatkozólag l. „Az antikvitás XVI. sz. képe”, 369.

¹¹ DRASENOVICH MÁRIA: Zrínyi Miklós könyvjegyzetei. Pécs, 1934. 72.; A magyar Horatius. 298.

¹² Vö. TOLNAI VILMOS: Adalék Zrínyi forrásaihoz. EPhK, 32. (1908) 646—648.

¹³ 1618-tól kezdve olasz fordításban is hozzáférhető aphorismusait JÜRGEN v. STACKELBERG (*Tacitus in der Romania. Studien zur lit. Rezeption des Tacitus in Italien und Frankreich, Tübingen 1960. 191.*) „a spanyol tacitizmus legfőbb frászműveként” jellemzi. Stackelberg könyvének ismerete Klaniczay „tacitista” fejezeteit is még gazdagabbá tenné.

¹⁴ Vö. Plut., Cam. 10,1; a hagyomány alakulásáról: F. MÜNZER, RE „*Furius Camillus*”, 329.

¹⁵ A *Pyrrhus* „megétetésére” és a rómaiak „becsületességére” vonatkozó antik források helyek felsorolását l. K. ZIEGLER *Plutarchos*-kiadásának apparátusában, ad 1. — A Tacitus-hely felhasználása Montaignénél („il quitta l'utile pour l'honneste”): STACKELBERG, 176.

ságát, az antik szerzők alapos ismeretét, történetírói felkészültségét hozta magával, hanem machiavellista iskolázottságát is,¹⁶ amit a Báthory Zsigmond gyökértelen renaissance-udvarában, majd az egymást kergető politikai bonyodalmak és katonai szerencsétlenségek során szerzett tapasztalatok csak még jobban elmélyíthettek. Nincs itt hely arra, hogy Szamosközy írásainak „tacitusi” vonatkozásait behatóbban vizsgáljuk; olvasói sűrűn figyelhetnek fel Tacitus név szerinti említéseire (az „*Analecta lapidum*”-ban lépten-nyomon), a sok-sok név nélküli Tacitus-reminiscenciára,¹⁷ vagy a tacitista irodalomnak olyan közhelyeire, mint pl. az uralkodó hálátlanságára,¹⁸ a több ízben használt orvos-hasonlatra¹⁹ stb., a machiavellista *simulatio* és *dissimulatio* két — mondhatni: klasszikus — megtestesítőjének, a kórosan állhatatlan Báthory Zsigmondnak és az annál következetesebben célratörő Mihály vajdának felejtethetlen megörökítéséről²⁰ nem is szólva. Mindez azonban külön részlettanulmányoknak lehetne tárgya.

*

Az ímént volt szó a tacitusi Agricola-életrajz felhasználásáról. A 116—128. aphorismus — legtöbbször pusztán idézet, legfeljebb néhány soros hozzáfűzéssel — mind az Agricola-ból való. Tacitus magyarországi utókorában az Agricola — nem utolsósorban rövidsége és áttekinthetősége miatt — különleges szerepet játszott.²¹ Zrínyi a Vitéz hadnagyban nem a zsarnoki önkény elmarasztalására felhasználható idézeteket sorakoztatta fel, hanem kizárólag katonai vonatkozású „sententiákat”. A tacitusi „sententiák” és általában a tacitista közhelyek kiemelése, eredeti összefüggésüktől való függetlenítése szempontjából érdemes megfigyelni pl. két egymás után következő idézet funkcióváltozását. A 125. aphorismus (Agr. 32,3: *ne terreat vanus aspectus et fulgor auri atque argenti, quod neque tegit, neque vulnerat* — minden magyarázkodás nélkül) a római hódítás ellen, Britannia szabadságáért küzdő Calgacus buzdító beszédéből van kiszakítva, míg az értelmileg csonka 126. aphorismus (Agr. 33,5: *sed manus et arma et in his omnia*, — hiányzik a mondat eleje: „szép, hogy átkeltünk a szigetre, de ez végtettség is válhat, hiszen sem kellő helyismerettel, sem elegendő élelemmel nem rendelkezünk”) Calgacus ellenfelének, Agricolának a szájából hangzik el. A szentenciák kivonatolójának ilyesmi nem számít: Calgacus vagy Agricola, barát vagy ellenség, tiszteletré méltó hős vagy undorító *delator* — a tacitisták Tacitus bármely szereplőjének kijelentéseit Tacitus politikai (erkölcsi, katonai stb.) arany szabályaiként idézik.²²

¹⁶ Stackelberg sejtése szerint (196.) a velencei inkvizíció „klímája” sokban hasonlíthatott Tiberius, Nero vagy Domitianus Rómájához. Ezzel függhet össze az, hogy talán sehol sem adták ki és kommentálták Tacitust annyiszor, mint éppen Velencében.

¹⁷ Találomra soroljuk fel a következő egyezéseket: II 171 (*per principum furem*) — vö. Hist. III 72,1; II 274 (*ad sua tutanda*) — I. Ann. IV 73,1; II 344 (*parricidalia merita*) — vö. Hist. III 51; III 3 (*initio horrendum, medio at ex, fine quam funestissimum*) — vö. Hist. I 2,1(?); III 37 (*oratio tamquam inculta... fides in corrupt... unde nihil nullum emolumentum, aut studium partis... aut adulatione... amor veri scribendi, cuius causas aut odio aut amore partium corrumpere sane mihi religio fuerit facere*) — vö. Hist. I 1,3; az uralkodói hűségöt legvezető hízelgőkről II 11 (*nec dearent adulatores, apposita semper regum vanitati pestis*), vö. Agr. 41,1, Hist. I 15,4; Szikszai Imre jellemzésében (II 48: *homo alieni appetens, sui tenax*) Galba ellentéte ismerhetünk: Hist. I 49,3; Szamosközy egy alkalommal (II 149) úgy aposztrofálja a babonás törököt, mint az elfogult Tacitus a zsidókat (Hist. V 13,1: *gens superstitionibus obnoxia, religionibus adversa*); a köz érdekére tekintő Agricola tacitusi dicsérete (Agr. 42,4) hangzik fel Szamosközynél Lugosi Ferenc derekas helytállásának és józan elhatározásának méltatásában (II 161: *illustri facto et ipse supervixit, et generosae iuventutis robur non in temerariam ac nihil profuturam mortem prodegit; ugyanígy II 173: ignavo et nihil in commune profuturo fato occumbere; II 184); II 307 (Sennyei Pongrác *pathetica oratio*-jából: *verba illorum in crimen vocantur, facta non expendantur*) — vö. Ann. IV 34,2: *verba mea arguuntur, adeo factorum innocens sum; III 308 (Basta szavai: *video me praesesse hominibus, qui neque libertatem, neque servitutem ferre possunt*) — vö. Hist. I 16,4 (Galba beszédéből: *imperaturus es hominibus, qui nec totam servitutem pati possunt, nec totam libertatem*) stb.**

¹⁸ Pl. Jósika István esete (II 25: *haec sunt praemia amicitiae regum*); vö. Ann. IV 18,3: *beneficia eo usque laeta et accepta sunt, donec remunerari posse videntur, quando multum antevenero, pro gratia odium redditur*; Hist. IV 3,2; Stackelberg több ízben is visszatér a témára (67., 71., 105., 180., 211.); az ímént idézett Annales-helvre hivatkozik Zrínyi is Mátyás királynak Szilágyi Mihállal szemben tanúsított „háladatlanságáról” szólóan (Markó, 237.).

¹⁹ Vö. STACKELBERG, 88.; Traiano Boccacini „politico Ippocrate”-nek emlegette Tacitust, máshol meg szemorvosnak, akl „occhiali politici”-t ad olvasóinak az uralkodók porhíntése ellen (STACKELBERG, 134.). Az „aphorismus” szó jelentésfejlődéséről l. HORNYÁNSZKY GYULA: A görög felvilágosodás tudománya. Hippokratés. Bp., 1910. 107.; STACKELBERG, 84., 12. j., és külön tanulmányban: Beziehen zwischen der Medizin und der Politik. Zeitschr. f. Rom. Phil. 75. (1959) 322—335. — Zrínyi is gyakran idézi Hippokratészt (*ars longa, vita brevis* . . .), pl. a 116. aph.-ban (Markó, 199.), vagy a Mátyás királyról szóló írásában (MARKÓ, 261.) stb.

²⁰ Báthory Zsigmond *simulatio*-jának elmarasztalása: II 200. (*ex Sigismundi mente . . . flagitiosarum simulationum plena*; 214—5. stb.; Mihály mint az áltatás mestere: II 266—309. (*passim*); 1. különösen a 283. (*dum haec astu simulationibusque, quibus bella imprimis administrantur, a Michaele geruntur*) és a 293. lapot.

²¹ L. az Aurora-sorozat 17. köteteként megjelent Tacitus-válogatás elé írott tanulmányunkat (Bp., 1961), III—V. l.

²² Vö. STACKELBERG, 19. — A 126. aphorismusnak teljesen Machiavelli szellemében fogant folytatásáról („*tehat non est nervus belli pecunia, hanem vitéz emberek és fegyver . . .*”) l. KLANICZAY, 270.

Érdemes ebből a szempontból átfutni Zrínyi Ovidius-idézeteit is.²³ Közlebebről: azt fogjuk vizsgálni, hogy milyen összefüggésben, miféle célzattal használta fel Zrínyi a Metamorphoses XIII. énekének elejéről — Ajax és Ulixes vetélkedésének ovidiusi rajzából — kiragadott sorokat. A Vitéz hadnagy III. részét lezáró latin idézetek végén (Markó, 224. l.) a következő, odavetett négy verset olvassuk:

... Agimus, pro Iuppiter, inquit,
ante rates causam, et mecum confertur Ulysses.
Ast non Hectoreis dubitavit cedere flammis,
quas ego sustinui, quas hac a classe fugavi.

(Met. XIII 5—8.)

A szöveg minden további nélkül érthető: Ajax méltatlankodással kezdi, hogy épp az ő vitézkedésének színhelyén, a görög hajók előtt és épp a harciatlan Ulixessel kell vitáznia Akhilleusz fegyvereiért.²⁴ Zrínyi idézői szándékáról viszont — a centuriák befejezetlensége miatt (I. Klaniczay, 264. l.) — itt legfeljebb sejtéseket kockáztathatnánk meg: méltatlan dolgok miatt mindenestre nemegyszer volt oka Aiashoz hasonlóan panaszkodni.

Annál világosabb a következő Ovidius-idézet. Az V. discursusban a győzelem kiaknázásáról van szó. A történeti példák között olvashatunk a görögök „botlásáról” („a salamisí győzelem utat nyitott nekik Persiának veszedelmére és Ázsiának megnyerésére, ha meg tudták volna ismérni dolgukat és el nem merültek volna a magok boldogságában”: az ókori görögség hadihelyzetének erósen túlzó megítélése, amit csak a tehetetlen Habsburg-stratégia miatt előtörő felháborodás becsületes motivumaival menthetünk); a „lepantumi győzelem” is hiába volt olyan „tündöklő”, „minden haszna a volt, hogy meg nem győzöttetennek a keresztények, mint Ajax kérdédk vala Hector ellen: *Quaeritis eventum pugnae? Non sum superatus ab illo.*” (Uo.; vö. Met. XIII 89—: *si quaeritis huius fortunam pugnae, non sum superatus ab illo* — ugyancsak Ajax beszédéből.) Zrínyi a jól ismert másfél sorból egy alkalmi heptametert farag és katonai politikai elgondolásait azzal nyomatékositja, „discursusát a régiek autoritásával támogatja”. (Török áfium, 287. l.)

A hadimálha hátráltató, akadályozó voltáról szóló 24. aphorismusban — „igen jól hívja Tacitus: *impedimenta, quae impediunt militem*”, etimologizálja Zrínyi Tacitus kifejezését, Ann. II 5,3 (Markó, 142. l.), — a katonai vonatkozású megfigyeléseket és jó tanácsokat természetesen zárja le az ovidiusi idézet (Met. XIII 114, még mindig Ajax beszédéből): „Végtére, jusson eszedben, mit mondott az Ajax az Ulyssesnek, azki az Achilles fegyvereért cömpetált vele: *Cur spoliaris, erit, non cur meluaris ab hoste*” — vagyis a nem-katonának nem való pompás fegyverek csak csábítják az ellenséget, nem ijesztk el.

Végül — Mátyás király származásával kapcsolatban (Markó, 232. l.) — a XIII. ének 140. sorát találjuk: „Egyébiránt igazán mondhatni, mit Ulysses mondott Aiaxnak: *Et genus et proavos, et quae non fecimus ipsi, vix ea nostra voco*”. Bár itt már más a beszélő személy, Zrínyi az adott összefüggésbe hibátlanul be tudja illeszteni Ovidius szavait. A származás kérdése gyakorta előkivánczó téma a tacitista szerzőknél; ilyenkor szívesen hivatkoznak pl. Tiberius ajánlására (Ann. XI 21,2): *Curlius Rufus videtur mihi ex se natus*, — „ezekkel a szavakkal leplezte el származásának szegényét” (*dedecus natalium*), tette hozzá az arisztokratikus gondolkodású Tacitus.²⁵

*

Klaniczay részletesen taglalja a szerencse-filozófiát („Zrínyi világnézetének központi kérdését”: 310—315. l.), de a VI. („a legerjedelmesebb és legproblematisabb”) discursus alapforrásának (de Silhon) vizsgálata során is fontos megállapításokat tesz. Rámutat pl. arra, hogy Zrínyi — a vallásháborúk elvi ellensége — hugenotta-ellenes forrásának szövegéből szándékosan hagyja ki a protestánsok elmarasztalását (282. l.), vagyis a „*tacitismo nero*” módszereivel²⁶ szöges ellentétben jár el. Zrínyi a VI. discursusnak de Silhontól vett anyagát önállóan

²³ Zrínyi és Ovidius viszonyáról I. KLANICZAY, 244., 81. j.; „Adriai tengernek Syrenaia”, It. 47. (1959) 481., 5. j.

²⁴ Markó fordítását és megjegyzését inkább nem idézzük. A hasonló pontatlanságok és értetlenségek tömege halaszthatatlan kötelességünké teszi Zrínyi prózai műveinek tudományos kiadását. Ugyanez vonatkozik Zrínyi könyvbejegyzéseinek revidálására is: Drasenovich Mária megbízhatatlan disszertációját mielőbb szakavatott feldolgozással kellene helyettesíteni.

²⁵ STACKELBERG (105.) — G. Lottini 252. „avvedimento”-jának célzatával együtt — félreértette a tacitusi szöveget. Sikerült viszont Tacitusnak, mint ösztönző kiindulási pontnak a jellemzése (101. l.): „Gleichsam als Katalysator löst der taciteische Text einen Erklärungsprozess und Erkenntnisvorgang aus, der ohne ihn vielleicht nicht vollzogen worden wäre”.

²⁶ Tacitusnak Scipione Ammiratoval (1594) kezdődő bibliai-klerikális ízű kiforgatására — a Hist. IV 8,3 és 74,2, ill. I Pét. 2,18 erőszakolt egyeztetése kapcsán — elgondolkoztató példákat hoz fel STACKELBERG a 123., 188. és a 207. lapon.

egészíti ki történeti példákkal, ókori és korabeli szerzőkből merített idézetekkel (281—283. l.). De a discursus első részében is többé-kevésbé ismerős klasszikus utalások rejlenek. Ezek közül több szempontból tanulságos egy látszólag közömbös szövegrészlet (Attila és „Tamburlán” említése után; Markó, 119. l.): „Az otthoman nemzet, amely az istennek parancsolatját hamisítja, embereknek szabadságát megszegi (amelyet igazság nem cselekeszik), annyi előmenetelt cselekedett háromszáz esztendő alatt, hogy már nincs félni külső erőtől, hanem csak a magájétul, és attul, hogy a maga testének nagysága miatt szédelgést szenvedjen a feje.” Ehhez Markó jegyzetben (366, 48. j.) a következő épületes magyarázatot fűzi: „Már csak belső forradalmaktól, vagy attól kell félnie, hogy nagyravágyása és elbizakodottsága miatt magának okoz kárt.” Valójában a liviusi *praefatio* egyik emlékezetes fogalmazásának (C. 4: *res est praeterea et immensi operis, ut quae supra septingentesimum annum repetatur et quae ab exiguis profecta initiis eo creverit, ut iam magnitudine laboret sua*; vö. Hor., Ep. XVI 2: *suis et ipsa Roma viribus ruit*; Luc. I 81: *in se magna ruunt* etc.) parafrázisával, ill. az agyagkolosszusnak ítélte török nagyhatalomra való alkalmazásával van dolgunk, éppen csak Róma „több mint hétszáz” évéből lett a hódító izlám *háromszáz* esztendeje.

Markó Árpád kiadásának semmiképpen sem válik előnyére a klasszikus idézetek meg nem értése vagy fel nem ismerése. Például a 29. centuria szövegét kipontozva hagyja (213. l.), „mivel az idézet a kéziratokban részint csonka, részint olvashatatlan, és így értelme ki nem vehető”.²⁷ Nagyon kevés utánjárással rájöhethet volna, hogy Zrínyi Iuvenalist (az „*orandum est, ut sit mens sana in corpore sano*” folytatását, X 360—) idézi, ill. olvasztja bele mondani-valójába: „Senki tisztességben, dicséretben, jó hírben-névben elől nem megyen, hanem *qui potiores* (nem: *posteriores!*) *Herculis aerumnas credat saevosque labores et Venere et cenis et pluma Sardanapali*.” Iuvenalis „ép lelket” kívántat olvasójával (az összefüggésből kiszakított, csonka „*mens sana in corpore sano*” meghamisítja az eredeti értelmet!), „bátor szívet” (355: *fortem posse animum mortis terrore carentem*), amely „szívesebben választja Hercules gondjait és kegyetlen munkáit, mint Venust, a lakomákat és Sardanapal puha fekvőhelyét”. Zrínyit bizonyára foglalkoztatta Iuvenalisknak itt olvasható bölcsessége (a következő sorokban is a *virtus* szerepel „a nyugalmas élet egyedüli ösvényeként”), a szatíra befejezését (365—366. v.) pedig annyira fontosnak érezte szerencse-filozófiájának szempontjából, hogy Mátyás királyról szóló írását is — két „gyönyörűség” Karnarutics-idézet kíséretében — ezzel zárta (Mátyás szerencséje „pórázon járt, és azt cselekedte véle, az mit akart”):

Nullum numen habes, si sit prudentia, sed nos
te facimus, Fortuna, deam caeloque locamus.²⁸

*

„Opere originali e geniali, come il Principe e i Discorsi *non hanno fonti*” — írta Toffanin szellemeskedve,²⁹ és eleve elzárkózott Machiavelli tacitusi „forrásainak” vizsgálata elől. Azt hisszük, egyéb túlzásai között³⁰ ebben sem volt igaza. A minden külső egyezés ellenére is feltétlenül „eredeti” Zrínyi forráskutatását sem minősíthetjük fölöslegesnek, ha az nem merül ki öncélú filológizálásban, hanem a nagy író, katona és politikus geniusának megismeréséhez igyekszik közelebb segíteni a kutatást.³¹

²⁷ Csak jegyzetben utalunk a „Mátyás király” elején olvasható mottó fordítására (*obstupere* helyesen a.m. „megbámulták”, nem „bámulamba ejtették”).

²⁸ Ezt a Iuvenalis-helyet olvasztja bele okfejtésébe — Székely Mózes okatlan szerencse-váráásával kapcsolatban — Szamosközy is (III. 199.).

²⁹ G. Toffanin: Machiavelli e il „Tacitismo”. Padova, 1921. 41.

³⁰ Jogos bírálatát l. STACKELBERG, 65.

³¹ Itt egészítjük ki azt, amit az „Adriai tenger Syrenaiának” vizsgálata során egy hortobágyi pásztorbot szírinábrázolásáról írtunk (I.h. 486). MALONYAY DEZSŐ (A magyar nép művészete. III.: A Balaton meléke. Bp., 1911., 295.) Bagol András faragásai — egyéb hazafias tárgyú ábrázolásai — közt megemlíti „Szigetvár ostromát”, „A hős Zrínyit” is; vö. MANGA JÁNOS: A dunántúli pásztorművészet. Kandidátusi dissz., Bp., 1960, 159. A pécsi Janus Pannonius-múzeum Kapoli-faragásai közt is láthatunk egy Zrínyi-ábrázolással díszített székámlát — sajnos szírin nélkül.